

Ἡ *recusatio* ὡς μέθοδος ἄσκησης  
τοῦ δικαιώματος τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης  
στὸν Βεργίλιο καὶ τὸν Ὀράτιο

Γεωργίου Χ. Παρασκευιώτη\*

Ἡ *libertas* (ἐλευθερία) συγκροτεῖ μαζί με τὶς ὑπόλοιπες θεμελιώδεις ἀρετές-ἔννοιες [*virtus* (ἀνδρεία, ἀρετή), *dignitas* (ἀξία), *auctoritas* (κῦρος), *gratia* (χάρη), *honor* (τιμὴ)] τὸν πυρῆνα τοῦ ρωμαϊκοῦ συστήματος παραδοσιακῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιών ποὺ εἶναι γνωστὸς μετὰ τὸν ὄρο *mos maiorum* (προγονικὰ ἦθη)<sup>1</sup>. Οἱ Ρωμαῖοι ἀντιλαμβάνονται ἀρχικὰ τὴν *libertas* ὡς μία ἔννοια ποὺ ὀρίζει τὴ θέση τοῦ ἀτόμου ἐντὸς ἐνὸς ὀργανωμένου κοινωνικοῦ συνόλου καὶ προσδιορίζει τὴ σχέση του μετὰ τὸ συγκεκριμένο σύνολο, δηλ. ὡς κάτι ἀντίθετο πρὸς τὴν κατάσταση τῆς δουλείας<sup>2</sup>. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς δημοκρατίας (*res publica*) καὶ τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἡ *libertas* ἀποκτᾶ πλέον πολιτικὴ χροιά καὶ συνδέεται πολὺ στενὰ μετὰ τὴ θέση ποὺ κατέχει τὸ ἄτομο μέσα στὴν κοινότητα (*civitas*) ὅπου ζεῖ καὶ δραστηριοποιεῖται<sup>3</sup>. Ἡ ἔννοια τῆς *libertas* δὲν πρέπει σὲ καμμία περίπτωση νὰ ταυτίζεται μετὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, δεδομένου ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ πολιτισμοὶ (ἐλληνικὸς καὶ ρωμαϊκός) προσλαμβάνουν με ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο τὸν συγκεκριμένο ὄρο. Ἐτσι, ἡ ἐλευθερία στὴν Ἀθήνα τῆς κλασικῆς περιόδου (5ος-4ος αἰ. π.Χ.) εἶναι συνυφασμένη

\* Ὁ Γεώργιος Χ. Παρασκευιώτης εἶναι Ἐπίκ. Καθηγητὴς Λατινικῆς Φιλολογίας τοῦ Τμήματος Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. V. Arena, *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, σ. 217.

2. V. Arena, *Libertas...*, ὁ.π., σ. 14.

3. Ch. Wirzubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge University Press, Cambridge 1968, σ. 1.

μὲ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα καὶ συμπεριλαμβάνει τὴν ἔννοια τῆς ἀπόλυτης ἰσότητος τῶν πολιτῶν (*ἰσονομία*) σὲ σχέση μετὰ τὴν δυνατότητα συμμετοχῆς τοῦ καθενὸς στὴν ἐξουσία. Στὴ Ρώμη ἀντίθετα, ἡ *libertas* ἔχει νὰ κάνει μετὰ τὴν ἰσότητα τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὸν νόμο καὶ στὰ πολιτικὰ δικαιώματα, θέτοντας ταυτόχρονα σαφεῖς περιορισμοὺς σχετικὰ μετὰ τὸ ποιῆς κοινωνικὲς τάξεις θὰ μπορούσαν νὰ συμμετέχουν στὴν ἄσκηση πολιτικῆς ἐξουσίας<sup>4</sup>.

Πέρα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη εἰδοποιὸ διαφορὰ μεταξὺ *libertas-ἐλευθερίας*, ὁ λατινικὸς ὅρος μπορούσε νὰ ἀποδώσει σημασιολογικὰ καὶ εὐρύτερες ἔννοιες ὅπως ἡ *ἰσονομία*, ἡ *ἰσηγορία* καὶ ἡ *παρρησία*, γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν διαφορετικὲς ἀρχαιοελληνικὲς λέξεις. Ὡστόσο, ἡ λατινικὴ γλῶσσα δὲν διέθετε κάποια συγκεκριμένη λέξη γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ὅπου συναντοῦμε τοὺς ὅρους *ἐλεύθερος λέγειν*, *ἰσηγορία* καὶ *παρρησία*<sup>5</sup>. Ἔτσι λοιπὸν ὁ ὅρος *libertas* περιελάμβανε καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου, γεγονὸς ποὺ ἴσως καταδεικνύει ὅτι οἱ Ρωμαῖοι θεωροῦσαν τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης τόσο σημαντικὸ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς τους ἐλευθερίας ποὺ δὲν χρειαζόταν νὰ τὸ διακρίνουν μετὰ κάποιον διαφορετικὸ ὅρο<sup>6</sup>.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς δημοκρατίας (*res publica*) ὅλοι οἱ Ρωμαῖοι πολῖτες εἶχαν τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου μετὰ ἐλάχιστους περιορισμοὺς, καθὼς δὲν ὑπῆρχε θεσμοθετημένος μηχανισμὸς λογοκρισίας ποὺ νὰ περιορίζε ἢ νὰ ἀπαγόρευε τὴν ἐλεύθερη ἔκφραση<sup>7</sup>. Ὡστόσο, τὰ πράγματα ἄλλαξαν μετὰ τὸ καθεστῶς τῆς πρώτης Τριανδρίας ποὺ περιορίσε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς πολιτικὲς ἐλευθερίες καὶ μαζί με αὐτὲς καὶ τὴν ἐλεύθερη ἔκφραση τόσο σὲ πολιτικὸ ὅσο καὶ σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ὥσπου ἡ *libertas* μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ δικαιώματος τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου ταυτίστηκε μετὰ τὴν *dignitas* καὶ τὴν *auctoritas* καὶ στὸ τέλος κατέληξε νὰ εἶναι ἓνα δικαίωμα μόνον γιὰ τὶς ἀνώτερες

4. Ch. Wirzubski, *Libertas*, ὁ.π., σ. 13-15.

5. K. A. Raaflaub, "Aristocracy and freedom of speech in the Greco-Roman world", στί: I. Sluiter & R. M. Rosen (ἐπιμ.), *Free Speech in Classical Antiquity*, ἐκδ. Brill, Leiden-Boston 2004, σσ. 41-62 καὶ ἰδίως σσ. 46-49.

6. K. A. Raaflaub, "Aristocracy and freedom...", ὁ.π., σ. 55.

7. S. G. Chrissanthos, "Freedom of speech and the Roman republican army" στί: I. Sluiter & R. M. Rosen (ἐπιμ.), *Free Speech in Classical Antiquity*, ὁ.π., σσ. 341-368, 343-344.

κοινωνικές τάξεις<sup>8</sup>. Ο περιορισμός της ελεύθερης έκφρασης εντάθηκε στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή και παγιώθηκε κατά τα επόμενα χρόνια, όταν μετετράπη σε στέρηση της ελευθερίας του λόγου. Κύρια θύματα αυτής της κατάστασης υπήρξαν οι συγγραφείς της Αυγούστειας περιόδου που, έξαρτημένοι από τον θεσμό της λογοτεχνικής πατρωνίας, ένθαρρύνονταν είτε από τον ίδιο τον Όκταβιανό είτε από ανθρώπους πιστούς σε αυτόν που μεσολαβούσαν ως ένθερμοι προστάτες των γραμμάτων και των τεχνών (Μαικήνας) να επιλέξουν για θέμα τους τον αυτοκράτορα και τα έργα του, όχι χρησιμοποιώντας μία χοντροκομμένη κολακεία, που και του ιδίου δεν θα του άρεσε, αλλά έρμηνεύοντας το φυσικό και τη θέση του στον κόσμο. Ωστόσο, σε καμμία περίπτωση δεν μπορούμε να μιλούμε για στρατευμένη ποίηση που υπηρέτουσε τυφλά το μοναρχικό καθεστώς<sup>9</sup>, καθώς δεν είναι λίγες οι φορές που οι συγγραφείς προέβαλαν αντίσταση στην πίεση του αυτοκράτορα ή του πάτρωνα να ύμνησουν το καθεστώς και να συγγράφουν ποίηση ενάντια στο ποιητικό τους πρόγραμμα χρησιμοποιώντας το σχήμα λόγου της *recusatio* (άρνηση).

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η εξέταση της *recusatio* και του τρόπου με τον οποίο οι συγγραφείς χειρίζονται και αξιοποιούν το συγκεκριμένο σχήμα λόγου στα έργα τους. Η *recusatio* έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο μελέτης με πολλά και πλούσια πορίσματα. Η δική μας προσέγγιση αξιοποιεί τα πορίσματα αυτών των μελετών και έχει ως στόχο να αναδείξει πώς η πολιτική έξουσία ασκούσε πίεση στους συγγραφείς για πολιτική ποίηση, δηλαδή για εξύμνηση του αυτοκράτορα και του πολιτειακού καθεστώτος, περιορίζοντας την ελευθερία λόγου και την ελεύθερη έκφρασή τους και πώς εκείνοι άντεδρασαν μέσω της *recusatio*<sup>10</sup>. Επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας είναι η κλασική περίοδος

8. Ch. Wirzubski, *Libertas*, ό.π., σ. 31.

9. K. Galinsky, *Augustan Culture: An Interpretive Introduction*, Princeton University Press, Princeton 1996, σ. 244.

10. Παρά το ότι ο Όράτιος κάνει έκτεταμένη χρήση του συγκεκριμένου σχήματος λόγου στο σύνολο του έργου του (*Serm.* 2.1 κ.έ., *Carm.* 1, 16, 1, 19, 2, 12 και 3, 3, 69-72, *Epistl.* 1.1 κ.έ., 1.7, 2.1.250-259 και 2, 2), στην παρούσα μελέτη εστιάζουμε (όπως θα φανεί παρακάτω) μόνο σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου η *recusatio* μπορεί να αποκαλύψει έμμεσα την πίεση που ασκήθηκε σε αυτόν τον ποιητή από την πολιτική έξουσία για εξύμνηση του αυτοκράτορα και του νέου πολιτειακού καθεστώτος.

τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας δεδομένου ὅτι χρήση τῆς *recusatio* ἔφθασε τότε στὴ μέγιστη δυνατὴ ἀνάπτυξή της καὶ εἰδικώτερα οἱ ποιητὲς Βεργίλιος καὶ Ὀράτιος, καθὼς ὑπῆρξαν σύγχρονοι βιώνοντας ἔντονα τὴν ταραγμένη περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἐκτιμώντας τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης καὶ τῆς σταθερότητας ποὺ ἐπέφερε ἡ *Pax Augusta* («Αὐγούστεια Εἰρήνη»), εἶχαν τὸν ἴδιο πάτρωνα (Μαικήνας) καὶ κατάφεραν νὰ ἀναπτύξουν προσωπικὲς σχέσεις μὲ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα.

Προτοῦ σχολιάσουμε τὰ βεργιλιανὰ ἀποσπάσματα ποὺ καταδεικνύουν τὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης τοῦ ποιητῆ καὶ πῶς ὁ ἴδιος «ἀντιδρᾷ» μέσῳ τῆς *recusatio*, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὸ τὸ σχῆμα λόγου καὶ τὰ βασικὰ γνωρίσματά του. Ἡ *recusatio* πρωτοεμφανίζεται στὸν Καλλίμαχο<sup>11</sup> καὶ εἰσάγεται στὴ λατινικὴ λογοτεχνία μὲ τὸν Λουκίλιο<sup>12</sup> ἐνῶ δὲν εἶναι ἄγνωστη στοὺς «Νεωτερικὸς Ποιητὲς» (*Poetae Novi*)<sup>13</sup>. Παρ' ὅλα αὐτά, γνώρισε ιδιαίτερη ἀνθήση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Αὐγούστειας περιόδου<sup>14</sup>. Ἡ χρήση τῆς ὡς σχήματος λόγου μέσα στὸ κείμενο στηρίζεται στὴ βασικὴ ἀντίθεση μεταξὺ ὑψηλοῦ καὶ ταπεινοῦ λογοτεχνικοῦ γένους (i.e. *genus grande* vs. *genus tenue*). Ὁ ποιητὴς ποὺ ἀρέσκεται νὰ συνθέτει ποιήματα σὲ ταπεινὰ λογοτεχνικὰ γένη προσφωνεῖ ὀρισμένες φορὲς τὸν πάτρωνα του, ὁ ὁποῖος συνήθως (ἀλλὰ ὄχι πάντοτε) τὸν προτρέπει νὰ προβεῖ στὴ σύνθεση ἐνὸς ἐγκωμιαστικοῦ κείμενου σὲ πομπῶδες ὕφος. Ἐπειτα, ὁ ποιητὴς ἐκφράζει τὸν θαυμασμὸ του γιὰ τὰ ὑψηλὰ λογοτεχνικὰ γένη, ὑποστηρίζοντας ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἔχει ξεκινήσει τὴ συγγραφὴ ὑψηλῆς ποίησης ἢ τοῦλάχιστον ἔχει τὴν πρόθεση νὰ τὸ κάνει στὸ μέλλον, ἀλλὰ ἀποθαρρύνθηκε ἀπὸ τὴν παρέμβαση κάποιου θεότητος (συνήθως

11. Καλλ. ἀπ. 1, 1-6 καὶ 19-24 Pf.

12. Λουκίλ. 26, ἀπ. 620: *hunc laborem sumas, laudem qui tibi ac fructum ferat* (πρέπει νὰ ἀναλάβεις ἕναν κόπο ποὺ θὰ σοῦ φέρει ἔπαινο καὶ κέρδος) καὶ 621 *M perccepta pugnam Populi, facta Corneli cane* (κάνε ἕνα δυνατὸ θόρυβο γιὰ τὴ μάχη τοῦ Ποπιλλίου καὶ ὕμνησε τὰ κατορθώματα τοῦ Κορνηλίου).

13. R. G. M. Nisbet & M. Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes. Book 1*, Clarendon Press, Oxford 1970, σ. 82.

14. Γιὰ τὴ *recusatio* στὴν Αὐγούστεια ποίηση βλ. D. Galli, "Recusatio in Flavian epic poetry", στό: G. Manuwald καὶ A. Voigt (ἐπιμ.), *Flavian Epic Interactions*, ἐκδ. De Gruyter, Berlin-Boston 2013, σσ. 55-66 καὶ ἰδίως σ. 56, ὑποσ. 6.

του Ἀπόλλωνα), ἀπὸ συγκεκριμένα δυσμενῆ περιστατικά<sup>15</sup> ἢ/καὶ ἀπὸ ἔλλειψη ποιητικοῦ ταλέντου ποὺ στέκεται ἐμπόδιο στὴ φιλοδοξία του νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ὑψηλὴ ποίηση<sup>16</sup>. Μὲ ἄλλα λόγια λοιπόν, ὁ ποιητὴς ἀρνεῖται εὐγενικὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἐπιθυμία τοῦ πάτρωνά του καὶ διατρανώνει τὴν ἀπόφασή του νὰ παραμείνῃ προσηλωμένος στὸ *genus tenue*, μολονότι συχνά-πυκνὰ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀπόφαση αὐτὴ εἶναι προσωρινή, ὑποσχόμενος νὰ ἐνασχοληθεῖ μὲ τὸ *genus grande*<sup>17</sup> στὸ ἐγγὺς μέλλον χωρὶς νὰ ἀποκλείῃ τὴ συγγραφή ἐνὸς ἐπικοῦ ἢ τραγικοῦ ἔργου<sup>18</sup>. Αὐτὸς ὁ ἀπολογητικὸς τύπος τῆς *recusatio* (*Apologetische Form*), καθὼς ὁ ποιητὴς οὐσιαστικὰ ἀπολογεῖται γιὰ τὴν ἀδυναμία του νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς προσδοκίαις τοῦ ἀποδέκτη τοῦ ποιήματος, βρίσκεται σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸν πολεμικὸ καὶ ἐχθρικὸ τόνο ποὺ κυριαρχεῖ σὲ προγενέστερες παρόμοιες ἀρνήσεις (π.χ. Καλλιμάχος) καὶ ποὺ εἶναι ἐπίσης γνωστὸς μὲ τὸν ὄρο *excusatio* («ἀπολογία»)<sup>19</sup>.

Ἡ πρώτη περίπτωση χρήσης τοῦ μηχανισμοῦ τῆς *recusatio* ὡς μέσου ἄσκησης τοῦ δικαιώματος τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ πρώτη στὴν ἱστορία τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας ἐπίσημη καὶ διακριτικὴ ἄρνηση σὲ τέτοιους εἶδους αἰτήματα. Ἡ Ἐκλογὴ 6, ἡ ὁποία στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀναμεταδίδει τὸ τραγοῦδι τοῦ Σατύρου Σειλινοῦ<sup>20</sup>, ἔχει σωστὰ χαρακτηρισθεῖ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς ὡς ἓνα κείμενο ποὺ ἀναδεικνύει μὲ πυκνὴ ποιητικὴ γλῶσσα τὶς ἀρχὲς τῆς Ἑλληνιστικῆς-Νεωτερικῆς ποίησης καὶ ποιητικῆς<sup>21</sup> ποὺ

15. Ὁβ. *Amores* 1, 1 καὶ 2, 2.

16. Προπ. 3, 3. Γιὰ τὴν *recusatio* γενικὰ βλ. W. Wimmel, *Kallimachos in Rom. Die Nachfolge seines apologetischen Dichtens in der Augusteerzeit*, F. Steiner Verlag, Wiesbaden 1960.

17. Ὁβ. *Am.* 3, 1.

18. Προπ. 2, 10 καὶ 3, 9. Βλ. E. Karakasis, *Song Exchange in Roman Pastoral*, De Gruyter, Leiden 2011, σ. 128.

19. D. Galli, “*Recusatio...*”, ὁ.π., σ. 56.

20. Ἐκλ. 6, 31-81.

21. O. Skutsch, “Zu Vergils Eklogen”, *RhM* 99 (1956), σσ. 193-201 καὶ ἰδίως σσ. 193-195· Z. Stewart, “The song of Silenus”, *HSPH* 64 (1959), σσ. 179-205 καὶ ἰδίως σσ. 179-183· D. O. Jr. Ross, *Backgrounds to Augustan Poetry: Gallus, Elegy, and Rome*, Cambridge University Press, Cambridge 1975, σσ. 18-38· R. B. Rutherford, “Virgil’s poetic ambitions in *Eclogue* 6”, *G&R* 36 (1989), σσ. 42-50. Βλ. ἐπίσης Θ. Δ. Παπαγγελῆς, *Ἡ Ποιητικὴ τῶν Ρωμαίων Νεωτέρων*, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1994, σσ. 188-190 καὶ Θ. Δ. Παπαγγελῆς, *Ἀπὸ τῆ Βουκολικῆ Εὐτοπία στὴν Πολιτικὴ Οὐτοπία*, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1995, σσ. 133-135.

κυριαρχεί στη Ρώμη τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ., ὅπως ἄλλωστε ἐπιβεβαιώνει μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο ὁ πρόλογός του<sup>22</sup>:

*Prima Syracosio dignata est ludere uersu  
nostra, neque erubuit siluas habitare, Thalia.  
Cum canerem reges et proelia, Cynthius aurem  
uellit, et admonuit: "Pastorem, Tityre, pinguis  
pascere oportet ouis, deductum dicere carmen."  
Nunc ego (namque super tibi erunt, qui dicere laudes,  
Vare, tuas cupiant, et tristia condere bella)  
agrestem tenui meditabor harundine musam.  
Non iniussa cano. Si quis tamen haec quoque, si quis  
captus amore leget, te nostrae, Vare, myricae,  
te nemus omne canet; nec Phoebus gratior ulla est  
quam sibi quae Vari praescripsit pagina nomen.*

Πρώτη ἡ δικιά μας Θάλεια καταδέχτηκε παιχνίδι μὲ τὸν Συρακούσιο στίχο καὶ δὲν τὸ εἶχε γιὰ ντροπὴ νὰ κατοικεῖ στὰ δάση.

Σὰν καταπιάστηκα νὰ τραγουδῶ γιὰ βασιλιάδες καὶ πολέμους, ὁ Κύνθιος μοῦ τράβηξε τ' αὐτὶ προειδοποιώντας: «Τίτυρε, ὁ βοσκὸς ἔχει χρέος νὰ βοσκάει θρεφτάρια, ὅμως λιανὸ νὰ λέει τραγοῦδι». Τώρα ἐγώ (ἐφόσον, Βάρε, εἶναι πολλοὶ ποὺ πρόθυμα θὰ πλέξουν τὸ ἐγκώμιό σου καὶ θὰ στήσουν ἔπος γιὰ τὴν ἀντάρα τοῦ πολέμου) μὲ λεπτὴ φλογέρα θὰ μελετήσω τὴν ὑπαίθρια Μοῦσα. Γιὰ τὸ τραγοῦδι μου ἔχω ἐντολή. Ὡστόσο, ἂν κάποιος τὸ διαβάσει, ἂν τὸ διαβάσουν οἱ ἐρωτευμένοι, Βάρε, τ' ἀρμυρίκια μας καὶ ὅλα τὰ δάση θὰ σὲ κάνουνε τραγοῦδι· καὶ γιὰ τὸν Φοῖβο τίποτε πῶς εὐφραντικὸ ἀπ' τὴ σελίδα ποὺ ἀρχινάει μὲ τ' ὄνομα τοῦ Βάρου.

[Ἐκλ. 6, 1-12]

Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἔχει (ἀπο)δείξει μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι στοὺς πρώτους πέντε στίχους μεταγράφεται σὲ βουκολικὰ συμ-

22. Ἡ μετάφραση τῶν λατινικῶν παραθεμάτων προέρχεται ἀντίστοιχα ἀπὸ: Θ. Δ. Παπαγγελῆς, *Ἀπὸ τὴ Βουκολικὴ... ὁ.π.*, Θ. Δ. Παπαγγελῆς, *Ἡ Ποιητικὴ... ὁ.π.*, Ἀ. Σακελλαρίου, Κ. Ὁράτιος Φλάκκος, *Σάτιρες (Sermones)*, Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 2011 [e-book], Α. Μιχαλόπουλος & Χ. Μιχαλόπουλος (2015), *Ρωμαϊκὴ λυρική ποίηση – Ὁράτιος Carmina* [Προπτυχιακὸ ἐγχειρίδιο], Κάλλιπος, Ἀνοικτὲς Ἀκαδημαϊκὲς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα, <http://hdl.handle.net/11419/2905>, Α. Θ. Μπαλτᾶς, *Ὁρατίου Ὠδὲς, Βιβλία I καὶ II*, ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1995 καὶ Η. R. Fairclough, *Horace. Satires, Epistles. Art of Poetry*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1926.

φραζόμενα τὸ ποιητικὸ μανιφέστο τοῦ ἑλληνιστικοῦ ποιητῆ Καλλιμάχου ποὺ ἐμφανίζεται στὸν πρόλογο τῶν *Αἰτίων*<sup>23</sup>:

καὶ γὰρ ὅτ[ε] προ[ώ]τιστον ἐμοῖς ἐπὶ δέλτον ἔθηκα  
 γούνασι]ν, Ἀ[πό]λλων εἶπεν ὁ μοι Λύκιος·  
 «.....]...ἀοιδέ, τὸ μὲν θύος ὅττι πάχιστον  
 θρέψαι, τή]ν Μοῦσαν δ' ὠγαθὲ λεπταλέην·

Ὅταν πρωτοκάθισα νὰ γράψω,  
 ὁ Λύκιος Ἀπόλλωνας μοῦ εἶπε:  
 «...ποιητῆ, γιὰ τὴ θυσία φρόντισε νὰ ἔχεις τὸ πιὸ παχὺ θρεφτάρι,  
 ἀλλὰ τὴ Μοῦσα σου, ἀγαπητέ μου, κράτα τὴν λεπτή.

[Καλλ. ἀπ. 1, 21-24 Pf.]

Ὁ Βεργίλιος κομπάζει ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος ποιητῆς ποὺ φέρνει τὴ βουκολικὴ Μοῦσα στὴ Ρώμη<sup>24</sup>, δηλώνοντας ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἐπικὴ ποίηση (*reges et proelia*) ἀλλὰ τὴ βουκολικὴ (*Syracosio verso, silvas, agrestem musam, myricae καὶ nemus*), ὁμολογώντας ταυτόχρονα τὴν πίστη του στὸ ποιητικὸ πρόγραμμα τοῦ καλλιμαχικοῦ προλόγου μὲ μία ποιητολογικὴ δήλωση ὑπὲρ τῶν ὀλιγόστιχων καὶ τῶν θεματικὰ ἀνάλαφρων ποιητικῶν συνθέσεων (*deductum carmen καὶ tenui harundine*)<sup>25</sup>. Ὁ Ἀλφῆνος Βάρος (πρβλ. *Vare ... Vare*, ἐὰν πράγματι εἶναι αὐτὸς ὁ ἀποδέκτης τοῦ ποιήματος)<sup>26</sup> ὑπῆρξε ἐξέχουσα νομικὴ καὶ πολιτικὴ προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς καὶ μέλος τῆς ἀρμόδιας ἐπιτροπῆς ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἀπαλλοτρίωση γαιῶν γιὰ τὴν ἐγκατάσταση βετεράνων στρατιωτῶν στὴν Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Γαλατία τὸ 41 π.Χ. Ζητεῖ λοιπὸν ἢ προσδοκεῖ μία ἱστορικὴ καὶ ἐγκωμιαστικὴ ποιητικὴ σύνθεση

23. W. V. Wimmel, *Kallimachos...*, ὁ.π., σσ. 133-147. Βλ. ἐπίσης W. V. Clausen, *Virgil. Eclogues with an Introduction and Commentary*, Clarendon Press, Oxford 1994, σ. 174 καὶ A. Cucchiarelli, *Publio Virgilio Marone. Le Bucoliche. Introduzione e Commento. Traduzione di Alfonso Traina*, Carocci editore, Roma 2012, σσ. 317-321.

24. *Εκλ.* 6, 1-2.

25. E. A. Schmidt, *Bukolische Leidenschaft, oder über antike Hirtenpoesie*, Peter Lang, Frankfurt/ Main, Bern, New York 1987, σσ. 248-256, D. O. Jr. Ross, *Backgrounds to Augustan Poetry...*, ὁ.π., σ. 19. Βλ. ἐπίσης W. V. Clausen, *Virgil...*, ὁ.π., σ. 175 καὶ A. Cucchiarelli, *Publio Virgilio Marone...*, ὁ.π., σ. 328 κ.έ.

26. Βλ. R. Coleman, *Virgil. Eclogues*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, σ. 177· W. V. Clausen, *Virgil...*, ὁ.π., σ. 161· A. Cucchiarelli, *Publio Virgilio Marone...*, ὁ.π., σ. 329.

πὸ νὰ ὑμνεῖ τὰ πολεμικά του κατορθώματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ὡστόσο δὲν ἔχουμε πληροφορίες, ἐνῶ ἡ φράση *tristia bella* δὲν παραπέμπει ἀναγκαστικά σὲ στρατιωτικὰ ἐπιτεύγματα. Σὲ κάθε περίπτωση ὅμως, ὡς ἐκπρόσωπος (ὑπάτος τὸ 39 π.Χ.) τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἡ ἐπιθυμία του θέτει περιορισμούς στὴν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης (*libertas*) τοῦ ποιητῆ, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται εὐγενικὰ χωρὶς ὡστόσο νὰ καταφέρει νὰ ἀποφύγει τὴν κολακεία. Ἔτσι, διαβεβαιώνει τὸν Βάρο ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ πρόθυμοι γιὰ νὰ ἐξυμνήσουν μὲσῶ μιᾶς ἐπικῆς σύνθεσης αὐτὸν καὶ τὰ πολεμικά του κατορθώματα πὸ ὁ ἴδιος περισσεύει.

Ἡ εἰρωνικὴ αὐτοὑποτίμηση ἀναφορικὰ μὲ τὴ συγγραφή τοῦ ἔργου πὸ ἐπιθυμεῖ καὶ ζητεῖ ὁ ἀποδέκτης τοῦ ποιήματος καὶ ἡ ἀνώτερη αὐτοπεποίθηση ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἔργο πὸ τελικὰ προσφέρει ὁ ποιητῆς εἶναι κύρια γνωρίσματα τοῦ μηχανισμοῦ τῆς *recusatio*. Ἐδῶ ὅμως ἡ βεργιλιανὴ αὐτοὑποτίμηση<sup>27</sup> συνδυάζεται μὲ ἕναν ἐλαφρὸ τόνο εἰρωνείας πρὸς τὸν ἀποδέκτη<sup>28</sup> ὡς εἶδος ἀντίδρασης στὴν ἐπιθυμία (*poscere*) τοῦ Βάρου, πὸ μάλιστα ἐνισχύεται μὲ τὴ φράση πὸ κατοχυρώνει τὴν ἄρνηση (*non iniussa cano*). Τὸ *non iniussa cano* θυμίζει τὸ καλλιμαχικὸ ἀμάρτυρον οὐδὲν ἀείδω<sup>29</sup>. Ταυτόχρονα ὅμως δείχνει ὅτι ὁ Τίτυρος, πὸ εἶναι ὁ τελευταῖος στὸ κύκλωμα ποιητῶν, ποιητικῶν *personae* καὶ φωνῶν τοῦ συγκεκριμένου ποιήματος (Ἀπόλλων-Καλλιμαχος-Βεργίλιος-Τίτυρος)<sup>30</sup>, ἀναγνωρίζει μόνον τὶς ἐντολὲς τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα<sup>31</sup>. Ὁ Βάρος λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ συμβιβασθεῖ μὲ τὴν παροῦσα βουκολικὴ (*agrestem musam*) σύνθεσιν<sup>32</sup>, ἡ ὁποία θὰ διαβασθεῖ (*leget, praescripsit, pagina*)

27. Ἐκλ. 6, 6-7.

28. Βλ. Θ. Δ. Παπαγγελῆς, *Ἀπὸ τῆ Βουκολικῆ...*, ὁ.π., σ. 189, ὁ ὁποῖος εὐστοχα παρατηρεῖ ὅτι ὁ εἰρωνικὸς τόνος στοὺς συγκεκριμένους στίχους (Ἐκλ. 6, 6-7) βρίσκεται σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸν ἀδιάλλακτο καὶ γλευαστικὸ τόνο τῆς πρώτης Νεωτερικῆς γενιᾶς σὲ ἀνάλογα αἰτήματα.

29. Ἀπ. 612 Pf. A. Cucchiarelli, *Publio Virgilio Marone...*, ὁ.π., σ. 330. Βλ. ἐπίσης Βεργ. *Αἶν.* 8, 49: *haud incerta cano* (μὲ σιγουριὰ σοῦ τὰ προλέγω τοῦτα).

30. Θ. Δ. Παπαγγελῆς, *Ἀπὸ τῆ Βουκολικῆ...*, ὁ.π., σ. 135.

31. Ο R. Coleman (*Virgil*, ὁ.π., σ. 178) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀλφῆνος Βάρος μπορεῖ νὰ ζητήσῃ (*poscere*) ἕνα ἐπικὸ ποίημα ἀλλὰ πολὺ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ δώσει μίαν ἀνάλογη διαταγή. Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν ἀναιρεῖ τὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ νὰ εἰρωνευθεῖ τὸ αἶτημα τοῦ ὑπάτου περὶ μιᾶς ἐπικῆς σύνθεσης προβάλλοντας μάλιστα τὴ σταθερὴ θέση του ὅτι λειτουργεῖ μόνον ὡς ἐντολοδόχος τοῦ Ἀπόλλωνα.

32. Ἐκλ. 6.



ἀπὸ ἓνα περιορισμένο ἀναγνωστικὸ κοινὸ (*si quis ... si quis...*) καὶ ποὺ ἡ ἐρωτικὴ τῆς θεματολογίας ἢ τὸ συναίσθημα ποὺ θὰ βιώσουν οἱ ἀναγνώστες (*captus amore*) διαβάζοντάς την<sup>33</sup> θὰ τοῦ προσφέρουν ἓνα μεγαλύτερο ἐγκώμιο, τὸ ὁποῖο μάλιστα θὰ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς βουκολικῆς κοινότητος (*myricae te nemus omne*). Μὲ ἄλλα λόγια, παρὰ τὴ συγκεκαλυμμένη «ἀντίδρασή» του στὴν ἐπιθυμία τοῦ ὑπάτου, ὁ Βεργίλιος τελικὰ ἐπαινεῖ τὸν Βάρο, παραμένοντας ὅμως ἀποστασιοποιημένος ἀπὸ τὶς λογοτεχνικὲς ἐπιλογὲς τοῦ τελευταίου καὶ προσηλωμένος στὸ ποιητικὸ του πιστεύω. Ὡστόσο, δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἐὰν ἡ ἄρνησή του ὀφείλεται σὲ ποιητολογικοὺς λόγους, στὴ μὴ μεροληπτικὴ στάση ποὺ κράτησε ὁ Βάρος ὡς μέλος τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὶς κτηματικὲς δημεύσεις<sup>34</sup> ἢ στὸ διαφορετικὸ θέμα ποὺ τελικὰ τὸ ποίημαπραγματεύεται. Σὲ κάθε περίπτωση βέβαια ἡ παρέμβαση ἐνὸς ἐκπροσώπου τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ποὺ καταφέρνει ἔστω καὶ μέσῳ τοῦ στρατηγήματος τῆς *recusatio* νὰ παρεισφρήσει στὸν βουκολικὸ χῶρο (*otium*), ὁ ὁποῖος βρίσκεται σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸν πολιτικὸ χῶρο (*negotium*), περιορίζει τὴν ἐλευθερία ἔκφρασης τοῦ ποιητῆ καὶ μάλιστα συχνά-πυκνά διαταράσσει καὶ τὴ συνοχὴ τοῦ κειμένου.

Κάτι παρόμοιο διαπιστώνεται στὴ δεύτερη *recusatio* τῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία ἐντοπίζεται στὴν Ἐκλογὴ 8 ποὺ ἔχει σωστὰ χαρακτηριθεῖ ὡς ἓνας ἄτυπος μουσικὸς διαγωνισμὸς<sup>35</sup>. Ἡ Ἐκλογὴ ξεκινᾷ μὲ μία ἀφηγηματικὴ εἰσαγωγὴ, στὴν ὁποία ὁ ποιητὴς ὀμιλεῖ *in propria persona*,

33. B. W. Breed, *Pastoral Inscriptions. Reading and Writing Virgil's Eclogues*, Bloomsbury Academic, London 2006, σ. 91.

34. Προβλ. Ἐκλ. 9. 26-29 *Immo haec quae Varo, necdum perfecta, canebat: / "Vare, tuom nomen, superet modo Mantua nobis, / Mantua uae miserae niniium uicina Cremonae, / cantantes sublime ferent ad sidera cysni"* (Πιὸ πολὺ, αὐτὸ τὸ μισοτελειωμένο τραγοῦδι ποὺ τραγοῦδαγε γιὰ τὸν Βάρο: / «Βάρε, τὸ ὄνομά σου, ἀρκεῖ μόνο νὰ σωθεῖ γιὰ μᾶς ἡ Μάντουα, / (ἀχ, Μάντουα τόσο πολὺ κοντὰ στὴ δύσμοιρη Κρεμόνα!) / οἱ κύκνοι τραγουδώντας θὰ τὸ φτάσουν ψηλὰ μέχρι τ' ἀστέρια»).

35. Ἡ συμμετρικὴ δομὴ καὶ οἱ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις τοῦ ποιήματος (Ἐκλ. 8, 3 *certantis*) πιστοποιοῦν ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓναν ἄτυπο μουσικὸ διαγωνισμὸ χωρὶς ἔπαθλο, κριτὴ καὶ ἐπίσημη ἀπόφαση ποὺ ἀποτελοῦν τὸ πλήρες τυπικὸ ἐνὸς τέτοιου ποιήματος. Βλ. R. Coleman, *Virgil, ὁ.π.*, σ. 227· W. V. Clausen, *Virgil, ὁ.π.*, σ. 241· A. Cucchiarelli, *Publio Virgilio Marone...*, ὁ.π., σ. 410.

παρουσιάζοντας τούς βουκόλους Δάμωνα και Άλφρεσίβοιο<sup>36</sup> και έν συνεχεία άφιερώνει τὸ ποιήμα σὲ κάποιον άνώνυμο άποδέκτη:

*Tu mihi seu magni superas iam saxa Timavi,  
sive oram Illyrici legis aequoris, en erit unquam  
ille dies, mihi cum liceat tua dicere facta?  
En erit, ut liceat totum mihi ferre per orbem  
sola Sophocleo tua carmina digna coturno?  
A te principium; tibi desinet: accipe iussis  
carmina coepta tuis, atque hanc sine tempora circum  
inter victricis hederam tibi serpere laurus.*

Όμως ἐσύ, εἴτε διασχίζεις τὰ βράχια του μεγάλου Τίμαου  
εἴτε πλέεις κοντὰ στὴν άκτή τοῦ Ἰλλυρικοῦ πελάγους, ἄραγε θὰ ἔρθει κάποτε  
ἐκείνη ἡ μέρα ποῦ θὰ μοῦ ἐπιτραπεί νὰ ὑμνήσω τὶς πράξεις σου;  
Θὰ μπορέσω ἄραγε νὰ διαλαλήσω σὲ ὅλη τὴν οἰκουμένη,  
τὰ τραγούδια σου ὅτι μόνο αὐτὰ εἶναι ἀντάξια του σοφόκλειου κοθόρνου;  
Ἄπὸ σένα εἶναι ἡ ἀρχή μου καὶ σὲ σένα θὰ καταλήξω. Δέξου  
τὰ τραγούδια ποῦ καθ' ὑπόδειξή σου ξεκίνησαν καὶ ἄφησε τοῦτο τὸν κισσὸ  
νὰ σακροφאלώσει στὸ μέτωπό σου ἀνάμεσα στὶς δάφνες τοῦ νικητῆ.

[Ἐκλ. 8, 6-13]

Ἡ ταυτότητα τοῦ προσώπου στὸ ὁποῖο άφιερώνεται τὸ ποιήμα ἔχει άπασχολήσει σὲ μεγάλο βαθμὸ τούς μελετητές, οἱ ὁποῖοι ἔχουν καταλήξει σὲ δύο πιθανοὺς ὑποψηφίους: ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Ἀσίσιος Πολλίων<sup>37</sup> καὶ ὁ δεύτερος ὁ Ὀκταβιανός<sup>38</sup>, μὲ τὴ σύγχρονη ἔρευνα νὰ κλίνει πρὸς τὴν πρώτη ὑποψηφιότητα<sup>39</sup>. Ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ άποδέκτης τοῦ ποιήματος, πρόκειται σαφῶς γιὰ ἓναν ἐκπρόσωπο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ

36. Ἐκλ. 8, 1-5.

37. Σερβ. Ἐκλ. 8, 10.

38. Σερβ. Ἐκλ. 8, 6.

39. Ὅρισμένοι μελετητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ άποδέκτης τῆς άφιέρωσης δὲν εἶναι ὁ Ἀσίσιος Πολλίων ἀλλὰ ὁ Ὀκταβιανός, μεταθέτοντας ἔτσι τὴ χρονολόγηση τῆς Ἐκλογῆς ἀπὸ τὸ 39 π.Χ., ἔτος ποῦ ὁ Πολλίωνας ὡς ἀνθύπατος τῆς Μακεδονίας νίκησε τούς Πάρθους, στὸ 35 π.Χ., ὅταν δηλαδὴ ὁ Ὀκταβιανός ἐξεστράτευσε στὴν περιοχή τῆς Ἰλλυρίας. Γιὰ μία σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ ἀναφορὰ στὶς ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις τοῦ ποιήματος ὑπὲρ τῆς μιᾶς (Ἀσίσιος Πολλίων) ἢ τῆς ἄλλης ἄποψης (Ὀκταβιανός) καὶ ἐκτενῆ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα βλ. E. Karakasis, *Song...*, ὁ.π., σσ. 126-127 καὶ ὑποσ. 8 καὶ 9.

μάλιστα στην περίπτωση του Όκταβιανού για τον αυτοκράτορα πού, σε αντίθεση με τον Άλφηνο Βάρο, δίνει ρητή έντολή στον ποιητή προκειμένου να λάβει ένα ή περισσότερα ποιήματα<sup>40</sup> για τον ίδιο (*accipe iussis carmina coepta tuis*). Η έντολή-έπιθυμία του ανώνυμου αποδέκτη και η πρόθυμη ανταπόκριση του ποιητή<sup>41</sup> παραπέμπουν στον θεσμό της λογοτεχνικής πατρωνίας, σύμφωνα με τον όποιον ο δημιουργός όφειλε, σε ανταπόδοση για όσα απολάμβανε, να αφιερώσει στον πάτρωνα κάποιους στίχους, ένα ολόκληρο ποίημα ή ακόμη και να συνθέσει ένα αὐτοτελές λογοτεχνικό πόνημα με σκοπό τὸ ἐγκώμιο ἐνὸς προσώπου ἢ γεγονότος<sup>42</sup>. Ταυτόχρονα ὁμως ἀποτελεῖ καὶ βασικὸ γνῶρισμα τοῦ μηχανισμοῦ τῆς *recusatio*.<sup>43</sup> Ἐπιπρόσθετα, ἡ ἀντίθεση μεταξύ ὑψηλοῦ καὶ ταπεινοῦ βουκολικοῦ εἴδους [ἔπος καὶ τραγωδία<sup>44</sup> vs. βουκολικὴ ποίηση<sup>45</sup>], ἡ προσφώνηση πρὸς τὸν ἀνώνυμο πάτρωνα με τυπικὲς φιλοφρονήσεις<sup>46</sup> καὶ με ἐμφατικὴ ἀναφορὰ στὴν τραγικὴ ποίησή του<sup>47</sup> καὶ ὁ δισταγμὸς τοῦ ποιητῆ νὰ ὑμνήσει τὰ πολεμικὰ κατορθώματα τοῦ πάτρωνα τοῦλάχιστον πρὸς τὸ παρὸν<sup>48</sup> χαρακτηρίζονται ὡς πρωταρχικά

40. Βλ. R. Coleman (*Vergil, ὁ.π.*, σ. 230), ὁ ὅποιος παρατηρεῖ ὅτι ὁ πληθυντικὸς *carmina*, μολοντί συχνὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἓνα ποίημα-τραγοῦδι (*Ἐκλ.* 5, 14), ἴσως σημαίνει ὅτι ὁ ἀποδέκτης τοῦ ποιήματος ἔχει ἀξιῶσει περισσότερα ἀπὸ ἓνα ποιήματα-τραγοῦδια.

41. *Ἐκλ.* 8, 11-12.

42. B. K. Gold, "Patronage and the elegists: social reality or literary construction?", στό: B. K. Gold (ἐπιμ.), *A Companion to Roman Love Elegy*, ἐκδ. Wiley-Blackwell, Malden, MA 2012, σσ. 303-317 καὶ ἰδίως 309.

43. Βλ. E. A. Schmidt, *Bukolische Leidenschaft, ὁ.π.*, σ. 206, ὁ ὅποιος ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ *iussa* μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται εἴτε στίς ἐντολὲς τοῦ Όκταβιανοῦ ἀναφορικὰ με τὸ θέμα τοῦ ποιήματος πού ἀκολουθεῖ εἴτε στίς ἐντολὲς τοῦ Όκταβιανοῦ πρὸς τὸν Βεργίλιο προκειμένου νὰ συνεχίσει τὸ βουκολικὸ τραγοῦδι πού ἐκεῖνος ξεκίνησε. Ἐπίσης βλ. A. Luther, *Historische Studien zu den Bucolica Vergils*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2002, σ. 47 καὶ σ. 81 καὶ R. R. Nauta, "Panegyric in Virgil's Bucolics", στό: M. Fantuzzi and T. D. Papanghelis (ἐπιμ.), *Brill's Companion to Greek and Latin Pastoral*, Leiden 2006, σσ. 301-332 καὶ ἰδίως σ. 315.

44. *Ἐκλ.* 8, 7-8.

45. *Ἐκλ.* 8, 10.

46. *Ἐκλ.* 8, 11.

47. *Ἐκλ.* 8, 6 καὶ 10.

48. *Ἐκλ.* 8, 7-8. R. Coleman, *Vergil, ὁ.π.*, σ. 229. Βλ. ἐπίσης E. W. Leach, *Vergil's Eclogues: Landscapes of Experience*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1974, σ. 253.

συστατικά στοιχεία του μηχανισμού της *recusatio*<sup>49</sup>. Με άλλα λόγια, η έντολη του άνωυμου πάτρωνα περιουρίζει την έλευθερία έκφρασης του ποιητή, ό όποιος είναι ύποχρεωμένος να συμμορφωθεί με τις έπιταγές της έξουσίας, ένσωματώνοντας παράταιρα στο βουκολικό περιεχόμενο του ποιήματος τον έπαινο για τον ευεργέτη του με σοβαρά προβλήματα στη συνοχή, σύμφωνα με τους μελετητές<sup>50</sup>. Έτσι, ό Βεργίλιος καταφεύγει στο στρατήγημα της *recusatio* και άρνεϊται ευγενικά την έντολη-έπιθυμία του πάτρωνα του, πλέκοντας ταυτόχρονα τó έγκώμιο του και έπαινώνας τις λογοτεχνικές τους προσπάθειες που ώστόσο δέν συμβαδίζουν με την ποιήση και την ποιητική του.

Η περιορισμένη χρήση της *recusatio* όσον άφορά την έκτασή της στο κείμενο και την εμφάνισή της στο σύνολο του βεργιλιανού έργου δέν ισχύει στην περίπτωση του Όρατίου, όπου διαπιστώνεται έντονη παρουσία και ιδιαίτερη ανάπτυξη του συγκεκριμένου σχήματος λόγου. Η πρώτη άξιοποίηση αυτού του μηχανισμού έντοπίζεται στα σατιρικά κείμενα του ποιητή και συγκεκριμένα στο εισαγωγικό ποίημα των *Sermones* (Σάτιρες). Το ποίημα αυτό συνεχίζει τή συζήτηση που ξεκίνησε στις *Serm.* 1, 4 και 1, 10 και είχε να κάνει με την προσπάθεια του Όρατίου να διαφοροποιηθεί όσον άφορά τή σατιρική του ποιήση άπο τον Λουκίλιο, έστιάζοντας τώρα και στο θέμα των όριων της σάτιρας: ποιά άκριβώς δηλαδή πρέπει να είναι τά όρια της σάτιρας ώστε να ίσορροπεί ανάμεσα σε μία άνεκτ ή κατάκριση κατά του γελοίου και σε μία μη προκλητική κολακεία της έξουσίας<sup>51</sup>. Η σάτιρα ξεκινά με τον διάλογο ανάμεσα στον Όράτιο και τον νομομαθή Τρεβάτιο, με τον πρώτο να προβληματίζεται για τή μη όμόφωνη θετική πρόσληψη του έργου του άπο τó άναγνωστικό κοινό, δεδομένου ότι κάποιιοι τó έκλαμβάνουν ως δριμεία σάτιρα που άγγίζει τά όρια του νόμου ένω

49. T. K. Hubbard, *The Pipes of Pan. Intertextuality and Literary Filiation in the Pastoral Tradition from Theocritus to Milton*, Michigan University Press, Michigan 1998, σ. 112 και E. Karakasis, *Song...*, ό.π., σ. 128, ύποσ. 12 με περαιτέρω βιβλιογραφία.

50. Ό E. Karakasis (*Song...*, ό.π., σ. 127) παρατηρεί ότι οι Έκλ. 8, 6-13 έχουν άποτελέσει άντικείμενο έρευνας, καθώς δέν έχουν καμία σχέση με τó βουκολικό περιεχόμενο του ποιήματος, με άποτελεσμα να έχουν συχνά θεωρηθεί ως μεταγενέστερη προσθήκη ή άκόμη και νόθοι. Βλ. E. Karakasis, *Song...*, ό.π., σ. 127, ύποσ. 10 για έπιπλέον βιβλιογραφία σχετικά με τó ζήτημα.

51. Α. Σακελλαρίου, Κ. Όράτιος *Φλάκκος, Σάτιρες...*, ό.π., σ. 124 και ύποσ. 2.

κάποιοι ἄλλοι ὡς κοινότοπη καὶ ἀδιάφορη ποίηση<sup>52</sup>. Ὁ Τρεβάτιος προτείνει τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τῆ συγγραφῆς<sup>53</sup> ἢ τοῦλάχιστον τὴ σύνθεση ἐνὸς ἐπικοῦ ποιήματος ποὺ θὰ ἐγκωμιάζει τὸν αὐτοκράτορα:

*aut si tantus amor scribendi te rapit, aude  
Caesaris invicti res dicere, multa laborum  
praemia laturus*

Ἦ ἂν σὲ κυριεύει τόσο ὁ πόθος τῆς γραφῆς  
τόλμα τὰ κατορθώματα τοῦ ἀνίκητου Καίσαρα νὰ διηγηθεῖς  
καὶ πολλὰ βραβεῖα γιὰ τὸν πόθο σου θὰ ἔχεις.

[Serm. 2, 1, 10-12]

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Βεργίλιο, ὅπου ἡ πίεση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας πρὸς τὸν ποιητὴ συμπεραίνεται μέσω τοῦ μηχανισμοῦ τῆς *recusatio*, ἐδῶ πρόκειται γιὰ ξεκάθαρη πρόταση-ἐπιθυμία. Ὁ Τρεβάτιος ὑπῆρξε διακεκριμένος νομικὸς ποὺ ἀπολάμβανε τὴν εὐνοια τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα<sup>54</sup> καὶ τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου<sup>55</sup>, χωρὶς βέβαια νὰ θεωρεῖται ἐκπρόσωπός τους. Σὲ κάθε περίπτωση ὅμως τὰ λόγια του ἀναφέρονται στὴ γνωστὴ πρακτικὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας νὰ ζητεῖ ἀπὸ τοὺς ποιητὲς συνθέσεις ἐγκωμιαστικοῦ περιεχομένου. Ἔτσι, ὁ Τρεβάτιος προτείνει ἓνα ἔπος γιὰ τὰ πολεμικὰ κατορθώματα τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ ἐπισημαίνει μάλιστα ὅτι μία τέτοια προσπάθεια δὲν θὰ μείνει χωρὶς τὴν ἀνταμοιβή, δείχνοντας ὅτι ἡ πίεση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μετριαζόταν μὲ ὑλικά ἀνταλλάγματα. Ὡστόσο, ὁ Ὁράτιος ἀρνεῖται εὐγενικὰ προτάσσοντας τὶς περιορισμένες, ὅπως ὁ ἴδιος λέει, ποιητικὲς του δυνατότητες νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τοῦ ἔπους καὶ πιὸ συγκεκριμένα μὲ τὴν περιγραφή πολεμικῶν εἰκόνων καὶ γεγονότων:

52. Serm. 2, 1, 1-4.

53. Serm. 2, 1, 5.

54. D. R. Shackleton Bailey, *Cicero's Letters to his Friends*, Scholars Press, Atlanta 1988, σσ. 85 καὶ 288.

55. R. A. Bauman, *Lawyers in Roman Transitional Politics: A Study of the Roman Jurists in their Political Setting in the Late Republic and Triumvirate*, Verlag C. H. Beck, München 1985, σ. 124.

*cupidum, pater optime, vires  
deficiunt; neque enim quivis horrentia pilis  
agmina nec fracta pereuntis cuspide Gallos  
aut labentis equo describit volnera Parthi*

Ἄν καὶ τὸ θέλω, ἄριστε πατέρα, μοῦ λείπουν οἱ δυνάμεις.  
Τί δὲν μπορεῖ ὁ καθέννας τὰ φοικτὰ μὲ τις λόγχει στρατεύματα  
οὔτε τοὺς Γαλάτες μὲ σπασμένο τὸ δόρυ ἢ τὰ τραύματα τοῦ Πάρθου,  
ποὺ ἀπ' τὸ ἄλλογο γλιστρᾶ, νὰ περιγράψει.

[Serm. 2, 1, 12-15]

Ἡ ἄρνησή του θυμίζει τὴν τεχνικὴ τῆς *recusatio*<sup>56</sup> καὶ ἐπιτρέπει στὸν ποιητὴ νὰ ἀναφερθεῖ σύντομα καὶ περιεκτικὰ στὰ κατορθώματα τοῦ αὐτοκράτορα, ἐστιάζοντας στὴν (ἐπ)έκταση τῆς αὐτοκρατορίας πρὸς βορρᾶ (*Gallos*) καὶ ἀνατολὴ (*Parthi*) καὶ οὐσιαστικὰ προσφέροντας σὲ σμίχρυνση τὸ ἐπικὸ κείμενο ποὺ ζήτησε ὁ Τρεβάτιος. Ὅμως, ὁ τελευταῖος δὲν φαίνεται νὰ ἱκανοποιεῖται καὶ συνεχίζει νὰ πιέζει τὸν Ὀράτιο, ζητώντας αὐτὴ τὴ φορά –καὶ γνωρίζοντας ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀρνηθεῖ– ἕνα σατιρικὸ ποίημα μὲ ἐγκωμιαστικὸ περιεχόμενο γιὰ τις ἀρετὲς τοῦ αὐτοκράτορα κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Λουκίλιου:

*attamen et iustum poteras et scribere fortem,  
Scipiadam ut sapiens Lucilius*

ἀλλὰ μπορεῖς νὰ τὸν δείξεις γενναῖο καὶ δίκαιο,  
ὅπως ὁ σοφὸς Λουκίλιος τὸν Σκιπιάδη

[Serm. 2, 1, 16-17]

Ὁ Ὀράτιος συμφωνεῖ μὲ τὴν πρόταση τοῦ Τρεβάτιου, ἀλλὰ τονίζει ὅτι κάτι τέτοιο δὲν εἶναι ἐφικτὸ τὴ δεδομένη χρονικὴ στιγμή:

*haud mihi dero,  
cum res ipsa feret: nisi dextro tempore Flacci*

56. Ὁ M. Lowrie, “Horace and Augustus”, στί: S. Harrison (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, σσ. 77-92 καὶ ἰδίως σ. 81, ὑποστηρίζει ὅτι, ἐφ’ ὅσον δὲν ἔχει προηγηθεῖ κάποια (ἀπ)αίτηση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τὸ συγκεκριμένο χωρίο θυμίζει τὴν τεχνικὴ τῆς *recusatio*.

*verba per attentam non ibunt Caesaris aurem  
cui male si palpere, recalcitrat undique tutus*

Δὲν θὰ τὸ παραλείψω, σὰν μόνη ἡ περίσταση τὸ φέρει.  
Σὲ κατάλληλη μόνον στιγμή θὰ περάσουν τὰ λόγια τοῦ Φλάκκου  
στὸ τεντωμένο τοῦ Καίσαρα αὐτί· ἂν ἀδέξια τὸν χαϊδέψεις  
προληπτικά σὰν ἄλογο ποὺ τινάζει τὰ πίσω του πόδια ἀντιδρᾶ.

[Serm. 2, 1, 17-20]

Ὅμως, εἶναι πρόθυμος νὰ τὸ πράξει μόνις οἱ πολιτικὲς συνθήκες (res) τὸ ἐπιτρέψουν, διαφοροποιώντας τόσο τὴν ποίηση ὅσο καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Λουκιλίου<sup>57</sup>, ποὺ ἀπολάμβανε πραγματικὴ ἐλευθερία λόγου χωρὶς περιορισμούς<sup>58</sup>. Οἱ ἐγκωμιαστικὲς ἀναφορὲς σὲ πολιτικὰ πρόσωπα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἐνέχουν κινδύνους καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄκαιρες, καθὼς ὁ αὐτοκράτορας ποὺ παρουσιάζεται ὡς κριτικὸς ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀντιδράσει ἄσχημα σὲ κάποιον ἀδέξιο ἔπαινό του. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀντίδραση ἐνὸς ἀλόγου ποὺ χαϊδεύεται ἀδέξια, μετριάζοντας ἔτσι μὲ τὸ σχῆμα τῆς μεταφορᾶς τὴν ἀντίδραση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ κυρίως τὸν ἔλεγχο ποὺ ἐκείνη ἐπιχειρεῖ νὰ ἀσκήσει στὰ γραφόμενα τοῦ ποιητῆ, ὅπως ἄλλωστε ἐπιβεβαιώνει καὶ τὸ τέλος τοῦ ποιήματος:

*'esto, si quis mala; sed bona si quis  
iudice condiderit laudatus Caesare? si quis  
opprobriis dignum lataverit, integer ipse?'  
'solventur risu tabulae, tu missus abibis'*

Ἔστω, ἂν κάποιος στίχους γράφει κακοῦς.  
Ἄλλ' ἂν κανεὶς στίχους καλοῦς γράφει, ἐπαινετὸς κατὰ τοῦ Καίσαρα τὴν κρίση;  
Ἄν κάποιος, ἀκέραιος ὁ ἴδιος, γαβγίζει ὅποιον σαρκασμὸ ἀξίζει;  
Θὰ σκάσουν στὰ γέλια ὡς κι οἱ πινακίδες κι ἐσὺ θὰ ἀπέλθεις δικαιωμένος.

[Serm. 2, 1, 83-86]

57. D. C. Feeney, "Si licet et fas est: Ovid's *Fasti* and the problem of free speech under the principate", στό: A. Powell (ἐπιμ.), *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*, ἐκδ. Bristol Classical Press, London 1992, σσ. 1-25 καὶ ἰδίως σ. 9.

58. *Serm. 2, 1, 60-62.*

Ὁ αὐτοκράτορας ἐδῶ ταυτίζεται μὲ τὸν ἀπόλυτο λογοτεχνικὸ κριτὴ (iudice) ποὺ μπορεῖ νὰ ἀπαλλάσσει τὸν ποιητὴ ἀπὸ ἐνδεχόμενη τιμωρία, ἐφ' ὅσον οἱ στίχοι του εἶναι κακόβουλοι καὶ συκοφαντικοί (ποὺ στὴν περίπτωσι τοῦ Ὀρατίου ἀσφαλῶς δὲν εἶναι), καθιστώντας τὸν ρυθμιστὴ τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασις καὶ τῶν ὁρίων τῆς σατιρικῆς ποιήσεως.

Ἡ προτίμησι τοῦ Ὀρατίου γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς *recusatio* καθίσταται περισσότερο ἐμφανῆς στὸ λυρικό του ἔργο, ὅπου ὁ ποιητὴς ἀφιερώνει ὀλόκληρες συνθέσεις προκειμένου νὰ ἐκφράσει τὴν ἄρνησή του στὶς ἐπιταγὰς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῆς, ὅπως διαπιστώνεται στὴν Ὡδὴ 1, 6:

*Scriberis Vario fortis et hostium  
uictor, Maeonii carminis alite,  
quam rem cumque ferox nauibus aut equis  
miles te duce gesserit.  
Nos, Agrippa, neque haec dicere nec gravem  
Pelidae stomachum cedere nescii,  
nec cursus duplicis per mare Vlizei  
nec saevam Pelopis domum  
conamur, tenues grandia, dum pudor  
inbellisque lyrae Musa potens vetat  
laudes egregii Caesaris et tuas  
culpa deterere ingeni.*

Ὁ Βάριος, τὸ πουλὶ τοῦ ἄσματος τῆς Μαιονίας,  
θὰ σὲ ὑμνήσει ὡς γενναῖο καὶ νικητὴ τῶν ἐχθρῶν,  
ὅ,τι κι ἂν ἔκανε ὁ θαρραλέος στρατιώτης μὲ πλοῖα ἢ ἄλογα  
ἔχοντας ἐσένα ἀρχηγό.  
Ἐγώ, Ἀγρίππα, δὲν προσπαθῶ νὰ ψάλλω αὐτὰ  
οὔτε τὴ φοβερὴ ὀργὴ τοῦ γιοῦ τοῦ Πηλέα, ποὺ δὲν ἤξερε νὰ ὑποχωρεῖ,  
οὔτε τὸ θαλασσινὸ ταξίδι τοῦ διπρόσωπου Ὀδυσσεά  
οὔτε τὸν ἄγριο οἶκο τοῦ Πέλοπα,  
ἐγώ, μικρὸς μεγάλα πράγματα (νὰ πῶ), ὅσο ἢ αἰδῶς  
καὶ ἢ Μοῦσα, ἢ δέσποινα τῆς ἀπόλεμης λύρας, ἀπαγορεύει  
νὰ μειώσω τοὺς ἐπαίνους τοῦ Καίσαρα καὶ τοὺς δικούς σου,  
καθὼς τὸ πνεῦμα μου δὲν ἐπαρκεῖ.

[Carm. 1, 6, 1-12]



Ὁ ἀποδέκτης τοῦ ποιήματος (Agrippa) εἶναι ὁ Μάρκος Βιψάνιος Ἀγρίππας, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἰκανὸς στρατηγὸς καὶ πολιτικὸς φίλος τοῦ Ὀκταβιανοῦ ἔχοντας κατακτήσει πολλή δόξα μετὰ ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς του ἐπιτυχίες κατὰ τοῦ Σέξτου Πομπηίου καὶ τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου<sup>59</sup>. Μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι ὁ πλέον κατάλληλος ἐκπρόσωπος τοῦ πολιτειακοῦ καθεστώτος τῆς μοναρχίας, ὥστε νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Ὀράτιο ἓνα κείμενο ἐγκωμιαστικοῦ περιεχομένου γιὰ τὰ κατορθώματα τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ αὐτοκράτορα (*laudes egregii Caesaris et tuas*). Ἡ ἐπιθυμία-ἀπαίτηση τοῦ Ἀγρίππα γιὰ μία τέτοιου εἴδους ἐγκωμιαστικὴ σύνθεση δὲν διαπιστώνεται ἄμεσα στὸ κείμενο, ἀλλὰ συμπεραίνεται ἔμμεσα μέσῳ τῆς *recusatio* καὶ φέρνει σὲ δυσχερῆ θέση τὸν ποιητὴ, ὁ ὁποῖος νιώθει ὅτι ἡ ἐλευθερία ἔκφρασής του ἐλέγχεται. Ἔτσι, ὁ Ὀράτιος ἀρνεῖται εὐγενικά, προβάλλοντας τὴν ποιητικὴ του ἀδυναμία νὰ ὑμνήσῃ στρατιωτικὰ κατορθώματα καὶ γενικὰ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ὑψηλὴ ποίηση, ἀντιπροτείνοντας ἄλλους ἰκανότερους συγγραφεῖς γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἐγχείρημα.

Ὡστόσο, ὁ προτεινόμενος ποιητὴς (Vario, ποὺ ὑπῆρξε ἐπικός καὶ τραγικός ποιητὴς), ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐξισώνεται μὲ τὸν Ὅμηρο (*Maeonii carminis alite*), καὶ τὸ ὑψηλὸ ὕφος μὲ τὸ ὁποῖο ξεκινᾷ ἡ *recusatio* (*scriberis*)<sup>60</sup> σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Ἀγρίππα ὡς ἀνδρείου καὶ νικητῆ (*fortis* καὶ *victor*), τὰ ἀναρίθμητα στρατιωτικὰ του ἐπιτεύγματα (*quam rem cumque*) στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα (*navibus et equis*) καὶ τὶς διοικητικὲς του ἰκανότητες (*te duce*), στὴν πραγματικότητα ἰκανοποιοῦν τὴν ἐπιθυμία τοῦ στρατηγοῦ, καθὼς ταυτίζονται σαφῶς μὲ ἓνα ἐγκωμιαστικὸ κείμενο σὲ σμίκρυνση. Ἐπιπρόσθετα, ἡ αἰδώς (*pudor*) ποὺ νιώθει ὁ ποιητὴς, ὅτι ἐνδεχόμενη ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ὑψηλὴ ποίηση θὰ μειώσει τὴν πραγματικὴ ἀξία (ἢ ἀκόμη θὰ βλάψῃ τὴ φήμη) τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ἀγρίππα καὶ τοῦ Ὀκταβιανοῦ λόγω τῆς ἀπόλεμης ποίησής του (*inbellisque lyrae Musa*), ἐκπληρώνει τὸν ἴδιο ἀκριβῶς στόχο, ἐγκωμιάζοντας μὲ ἔμμεσο τρόπο τοὺς ἐκπροσώπους τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

59. Βλ. R. G. M. Nisbet, & M. Hubbard, *A Commentary...*, Book 1, ὁ.π., σ. 80.

60. Βλ. R. G. M. Nisbet, & M. Hubbard, *A Commentary...*, Book 1, ὁ.π., σ. 83, ὅπου ὀρθὰ σημειώνεται ὅτι τὸ ῥῆμα *scriberis* ἀναφέρεται στὴ συγγραφὴ ἱστορικοῦ ἔπους.

Ὁ Ὅρατιος ἀντιδρᾶ μὲ παρόμοιο τρόπο καὶ στὴν ἐπόμενη *recusatio* ποὺ ἐντοπίζεται στὴν Ἰσθὴ 2, 12:

*Nolis longa ferae bella Numantiae,  
nec durum Hannibalem nec Siculum mare  
Poeno purpureum sanguine mollibus  
aptari citharae modis,  
nec saevos Lapithas et nimium mero  
Hylaeum domitosque Herculea manu  
Telluris iuvenes, unde periculum  
fulgens contremuit domus  
Saturni veteris; tuque pedestribus  
dices historiis proelia Caesaris,  
Maecenas, melius ductaque per vias  
regum colla minacium.*

Νὰ μὴ θέλεις νὰ προσαρμύζονται στοὺς μελικοὺς  
ρυθμοὺς τῆς κιθάρας, οἱ μακροὶ πόλεμοι τῆς τραχειᾶς Νουμαντίας,  
οὔτε ὁ σκληρὸς Ἄννιβας, οὔτε τὸ κατακόκκινο ἀπὸ τὸ αἷμα  
τῶν Καρχηδονίων Σικελικὸ πέλαγος, οὔτε οἱ ἄγριοι Λάπιθες  
καὶ ὁ Ὑλαῖος ὁ μέθυσο καὶ οἱ γιοὶ τῆς Γῆς ποὺ δαμάσθηκαν  
ἀπὸ τοῦ Ἡρακλῆ τὸ χέρι καὶ ποὺ τὸν κίνδυνό τους φοβήθηκε  
ὁ λαμπρὸς οἶκος τοῦ παλαιοῦ Κρόνου.  
Καὶ σὺ Μαικίνα, καλύτερα θὰ διηγηθεῖς μὲ πεζὲς ἱστορίες  
τὶς μάχες τοῦ Καίσαρα καὶ τοὺς ἀχέστες τῶν ἀπειλητικῶν βασιλείων  
ποὺ ὀδηγήθηκαν μέσα ἀπὸ τὶς ὁδοὺς τῆς Ρώμης.

[*Carm.* 2, 12, 1-12]

Ἡ συγκεκριμένη *recusatio* ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, καθὼς ὁ Ὅρατιος τὴν ἀπευθύνει στὸν Μαικίνα ποὺ ὑπῆρξε στενὸς φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Ὁκταβιανοῦ καὶ μάλιστα ὁ λογοτεχνικὸς πάτρωνας τῶν περισσοτέρων ποιητῶν τῆς συγκεκριμένης περιόδου. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Μαικίνας δὲν εἶναι ἀκόμη ἓνας κοινὸς ἐκπρόσωπος τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας· εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς ποιητὲς νὰ ἐργασθοῦν ὡς ἐπαγγελματίες συγγραφεῖς καὶ νὰ εἰσαχθοῦν σὲ ἓναν λογοτεχνικὸ κύκλο ποὺ στηριζόταν στὴν ἀμοιβαία ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν, προσφορῶν καὶ ὑπηρεσιῶν μεταξὺ πάτρωνα-ποιητῆ<sup>61</sup>. Εἶναι λοιπὸν λογικὸ ὅτι

61. M. Citroni, "Poetry in Augustan Rome", στί: P. E. Knox (ἐπιμ.), *A Companion to Ovid*,

ὁ πάτρωνας θὰ περιμένε ἀπὸ τοὺς προστατευόμενους ποιητὲς νὰ ἀφιερῶσουν κάποιους στίχους ἢ ἀκόμη καὶ κάποιο λογοτεχνικὸ ἔργο ἐγκωμιαστικοῦ περιεχομένου γιὰ τὸν ἴδιο ἢ/καὶ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸ νέο πολιτειακὸ καθεστῶς<sup>62</sup>. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Ὀράτιος ἀρνεῖται νὰ συμβιβασθεῖ καὶ νὰ συγγράφει κάποιο ἐπικὸ ἔργο, ἐπισημαίνοντας ὅτι δὲν προτίθεται νὰ πραγματευθεῖ συγκεκριμένα ἱστορικά (*bella Numantiae, durum Hannibalem* καὶ *Siculum mare/ Poeno purpureum sanguine*) καὶ μυθολογικά (*saevos Lapithas et nimium mero/ Hylaeum, domitosque Herculea manu/ Telluris iuvenes*) θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς προγενέστερους ἐπικούς ποιητὲς<sup>63</sup>. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἄρνησή του στηρίζεται κυρίως σὲ ποιητολογικὰ κριτήρια, καθὼς ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ συνειδητὴ ἐπιλογή τοῦ ποιητῆ νὰ ἀπορρίψει τὸ ἐπικὸ γένος καὶ νὰ στραφεῖ πρὸς τὴ λυρική ποίηση (*nolis...mollibus/ aptari citharae modis*). Ὡστόσο, οἱ πόλεμοι τῆς Νουμαντίας, ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἀννίβα καὶ ἡ ναυμαχία κατὰ τὸν Α' Καρχηδονιακὸ Πόλεμο θὰ μπορούσαν ἀντίστοιχα νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἔμμεσες ἀναφορὲς στὶς μάχες τοῦ Ὀκταβιανοῦ στὴ Β. Ἰσπανία, στὴ σύγκρουση Ὀκταβιανοῦ-Κλεοπάτρας καὶ στὴ νικηφόρο ναυμαχία τοῦ Ὀκταβιανοῦ ἐπὶ τοῦ Σέξτου Πομπηίου<sup>64</sup>. Παράλληλα, ἡ ἀναμέτρηση Κενταύρων-Λαπίθων παραπέμπει παραδοσιακὰ στὴ σύγκρουση πολιτισμένου καὶ βάρβαρου κόσμου καὶ ἴσως ὑπονοεῖ τὴ ναυμαχία στὸ Ἄκτιο, ὅπου συγκρούσθηκαν ὁ ρωμαϊκὸς (Δύση) καὶ ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος (Ἀνατολή), ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στὴ Γιγαντομαχία ταυτίζεται μὲ τὶς ἐχθρικές δυνάμεις ποὺ ὁ Ὀκταβιανὸς (*Herculea manu*) νίκησε κατὰ κράτος, ἐπιβάλλοντας τὴν *Pax Romana* («Ρωμαϊκὴ Εἰρήνη»)<sup>65</sup>. Ἔτσι, ὁ Ὀράτιος ἀντιπροτείνει στὸν πάτρωνά του νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος νὰ

ἐκδ. Blackwell Publishing Ltd, Chichester/ Malden, MA 2009, σσ. 8-25 καὶ ἰδίως σ. 9. Βλ. ἐπίσης Β. Κ. Gold, "Patronage and the elegists...", ὁ.π., σ. 307.

62. M. Citroni, "Poetry...", ὁ.π., σ. 19. Βλ. ἐπίσης Β. Κ. Gold, "Patronage and the elegists...", ὁ.π., σ. 309.

63. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἱστορικὰ θέματα, πρόκειται γιὰ τοὺς πολέμους τῆς Νουμαντίας ποὺ ἀπασχόλησαν τὸν Λουκίλιο, τὴ σύγκρουση μὲ τὸν Ἀννίβα ποὺ πραγματεύτηκε ὁ Ἔννιος, τὸν Α' Καρχηδονιακὸ πόλεμο ποὺ ἐξιστόρησε ὁ Ναίβιος, ἐνῶ τὰ μυθολογικὰ θέματα ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν Κενταυρομαχία καὶ τὴ Γιγαντομαχία· βλ. R. G. M. Nisbet & M. Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes, Book 2*, Clarendon Press, Oxford 1978, σσ. 184-188.

64. R. G. M. Nisbet & M. Hubbard, *A Commentary..., Book 2*, ὁ.π., σσ. 184-188.

65. R. G. M. Nisbet & M. Hubbard, *A Commentary..., Book 2*, ὁ.π., σσ. 184-188.

ἐξυμνήσει σὲ πεζὸ λόγῳ τὰ πολεμικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ ἐδῶ ἀναφέρεται ἄμεσα (*proelia Caesaris*), προσφέροντας πάλι μέσῳ ἀφηγηματικῆς συμπύκνωσης τὸ ἐγκωμιαστικὸ κείμενο ποὺ ζητεῖ ὁ Ὀκταβιανὸς (*proelia Caesaris...colla minacium*)<sup>66</sup>. Ἡ *recusatio* κλείνει μὲ τὴν ἐντολὴ ποὺ ὁ Ὀράτιος εἶναι ἀποφασισμένος νὰ ὑπακούσει, δείχνοντας ἐμμέσως τὴν ἄρνησή του νὰ συμβιβασθεῖ μὲ τὶς ἐπιταγὰς τοῦ καθεστώτος· καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐντολὴ τῆς Μούσας ποὺ τὸν προστάζει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ λυρική καὶ τὴν ἐρωτικὴ ποίηση, ἐστιάζοντας στὶς ἐρωτικὲς περιπέτειες τῆς Λικύμνιας<sup>67</sup> καὶ ὄχι στὰ πολεμικὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Ὀκταβιανοῦ.

Ὁ Ὀράτιος συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ *recusatio* ὡς μέσο ἀντίδρασης στὴν προσπάθεια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας νὰ περιορίσει τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου του καὶ στὶς *Episulae* (Ἐπιστολές). Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Ὀκταβιανὸς ἐκτιμᾷ τὸ ποιητικὸ του ἔργο καὶ διατηρεῖ φιλικὲς σχέσεις μαζί του, ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ κρύψει τὴ δυσἀρέσκεια καὶ τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Ὀρατίου νὰ μὴν τοῦ ἔχει ἀφιερῶσει μέχρι στιγμῆς κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα του<sup>68</sup>. Ἡ ἀπάντηση ἔρχεται μὲ τὴν *Epist.* 2, 1, ὅπου ὁ ποιητὴς ἐνσωματώνει τὸν ἔπαινο πρὸς τὸν Ὀκταβιανό, ὁ ὁποῖος εἶναι ταυτόχρονα ὁ ἀποδέκτης-ἀναγνώστης τῆς ἐπιστολῆς, ὁ πάτρωνας-εὐεργέτης τοῦ ποιητῆ καὶ τὸ ἐγκωμιαζόμενο πρόσωπο τοῦ ποιήματος, ἐπιβεβαιώνοντας ὅτι ἡ ποιητικὴ τέχνη τοῦ Ὀρατίου στρατεύθηκε στὶς ὑπηρεσίες τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Μετὰ ἀπὸ ἓνα μακροσκελῆ ἔπαινο πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν ποιητικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς του ποὺ δὲν ἐκτιμᾶται σὲ σχέση μὲ τὴν προγενέστερη λογοτεχνικὴ παράδοση, ὁ Ὀράτιος προβαίνει σὲ ἄλλη μία *recusatio*:

*Nec sermones ego malle  
repentis per humum quam res componere gestas  
terrarumque situs et flumina dicere et arces*

66. Βλ. Κ. Γρόλλιος, Ὀράτιος: Οἱ Ὠδῆς, Βιβλίο 2. Ἑρμηνευτικὴ Ἔκδοση, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια, Ἑρμηνεία, ἐκδ. Ἑστία, Ἀθήνα 2010, σ. 129, ὅπου ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ ὅτι ἡ φράση *melius ductaque per vias / regum colla minacium* παραπέμπει στὴν περιφορὰ ἀλυσσοδεμένων αἰχμαλώτων στοὺς δρόμους τῆς Ρώμης κατὰ τὴ διάρκεια τέλεσης τῶν στρατιωτικῶν θριάμβων ἐπὶ Ὀκταβιανοῦ.

67. *Carm.* 2, 12, 12 κ.έ.

68. Σουητ. *Vit. Hor.* 40, 37-42.

*montibus impositas et barbara regna tuisque  
auspiciis totum confecta duella per orbem,  
claustraque custodem pacis cohibentia Ianum  
et formidatam Parthis te principe Romam,  
si, quantum cuperem, possem quoque; sed neque paruom  
carmen maiestas recipit tua, nec meus audet  
rem temptare pudor, quam uires ferre recusant*

Ούτε και γώ προτιμῶ τίς «διαλέξεις» μου  
ποὺ σέρονται στὸ χῶμα ἀπὸ τίς διηγήσεις μεγάλων κατορθωμάτων  
καὶ τίς ἱστορίες γιὰ μακρινές χώρες καὶ ποταμούς, γιὰ ὄχυρά  
χτισμένα πάνω σὲ βουνοκορφές, γιὰ βασιλεία βαρβάρων,  
γιὰ τὸν τερματισμὸ τῶν πολέμων σὲ ὀλόκληρη τὴν οἰκουμένη  
σύμφωνα μὲ τίς διαταγές σου, γιὰ τίς σιδερένιες μπάρες  
ποὺ ἔκλεισαν τίς πύλες τοῦ ναοῦ Ἰανοῦ, τοῦ φύλακα τῆς εἰρήνης,  
καὶ γιὰ τὴ Ρώμη ποὺ ὑπὸ τὴν ἡγεσία σου ἔγινε ὁ τρόμος τῶν Πάρθων  
ἀρκεῖ μόνο νὰ μπορέσω νὰ κάνω ὅσα ἐπιθυμῶ. Ὅμως τὸ μεγαλεῖο σου  
δὲν ἐπιτρέπει ταπεινὸ τραγοῦδι, οὔτε ἡ αἰδώς μου θὰ τολμοῦσε  
νὰ ἀναλάβει ἓνα ἐγχείρημα ποὺ οἱ δυνάμεις δὲν μποροῦν νὰ φέρουν σὲ πέρας  
[Epistl. 2, 1, 250-259]

Ὁ Ὅρατιος ἀπευθύνεται στὸν αὐτοκράτορα καὶ δηλώνει ὅτι δὲν διαθέτει  
τίς ποιητικὲς δυνάμεις καὶ εἰδικώτερα ὅτι ἡ ταπεινὴ (*repentis per humum*)  
σατιρικὴ του ποίηση (*sermones*, δηλαδή οἱ *Epistulae* καὶ οἱ *Sermones*)<sup>69</sup>  
δὲν εἶναι κατάλληλη γιὰ νὰ ἐξιστορήσει τὰ ἥρωικά του κατορθώματα.  
Τοῦτα ἀκριβῶς τὰ κατορθώματα δὲν ἀναφέρονται ἀόριστα, ἀλλὰ  
ἀπαριθμοῦνται συγκεκριμένα ἐν εἴδει λίστας, ἐκθειάζοντας μὲ ἔμμεσο  
τρόπο σύντομα καὶ περιεκτικὰ τίς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ *princeps*  
σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὑπογραμμίζοντας τὴ  
συμβολὴ του στὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξεως, τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς  
εἰρήνης (*claustraque custodem pacis cohibentia Ianum*). Ἡ ἄρνησή του  
στηρίζεται καὶ πάλι σὲ ποιητολογικὰ κριτήρια καὶ ἔχει νὰ κάνει καὶ μὲ  
τὸ αἶσθημα τοῦ *pudor*, μήπως ἡ ποιητικὴ του ἀνεπάρκεια τελικὰ βλάψει  
τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸ μεγαλεῖο του, δεδομένου ὅτι ὁ Ὀκταβιανὸς  
ὑπῆρξε ἰδιαίτερα εὐαίσθητος σὲ χοντροκομμένες κολακείες<sup>70</sup>. Ὡστόσο,

69. Fairclough, ὁ.π., σ. 417.

70. Σουητ. *Aug.* 89.

ή αναφορά στον τρόπο πρόσληψης της έγκωμιαστικής ποίησης και ή έμπλοκή του αυτοκράτορα στον προηγούμενο προβληματισμό του ποιητή<sup>71</sup> σχετικά με τη σύγχρονη ποίηση τοποθετούν τον Όκταβιανό στον ρόλο του κριτικού αναγνώστη και αυτό είναι ένας επιπρόσθετος έπαινος που ο Όράτιος επιτυγχάνει μέσω της *recusatio*.

Συμπερασματικά, ή *libertas* ως συστατικό στοιχείο του ρωμαϊκού *mos maiorum* περιελάμβανε και την έννοια της ελευθερίας του λόγου και της ελεύθερης έκφρασης, επιβεβαιώνοντας ότι το συγκεκριμένο δικαίωμα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την πολιτική ελευθερία. Οί συγγραφείς της Αύγουστειας περιόδου, έξαρτημένοι σε μεγάλο βαθμό από τον θεσμό της λογοτεχνικής πατρωνίας, είναι οί πρώτοι που βιώνουν έντονα τη λογοκρισία και τον περιορισμό της ελευθερίας του λόγου από τους εκπροσώπους του νέου πολιτειακού καθεστώτος και συχνά-πυκνά από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Η πίεση της πολιτικής έξουσίας δεν είναι άμεσα αντιληπτή μέσα στα έργα τους αλλά συμπεραίνεται μέσω του σχήματος λόγου της *recusatio* που ίδιοι επέλεξαν ως μηχανισμό αντίδρασης. Έτσι, μολονότι ή άρνησή τους στις έπιταγές της πολιτικής έξουσίας στηρίζεται κυρίως σε ποιητολογικά κριτήρια εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο τις απόψεις τους περι ποίησης και ποιητικής, ωστόσο δεν κρύβουν την αγανάκτησή τους για τη διάθεση του πολιτειακού καθεστώτος να έλέγξει τὰ γραφόμενά τους και την ελεύθερη έκφρασή τους. Η αγανάκτηση αυτή, που σε πολλές περιπτώσεις συνδυάζεται με ειρωνεία, προβάλλεται συγκεκριμένα μέσα από τον έγκωμιασμό και τον έπαινο του πολιτικού προσώπου, επιτυγχάνοντας μία ισορροπία μεταξύ του εύεργέτη (πάτρωνα / αυτοκράτορα), τὸ αἴτημα του οποίου τελικά ικανοποιείται, και του εύεργετούμενου (ποιητή), που βρίσκει τον χώρο και τον τρόπο να «άντιδράσει» στην πίεση της πολιτικής έξουσίας χωρίς να προδώσει τὸ ποιητικό του πρόγραμμα.

71. *Epist.* 2, 1, 90-102.

## SYMMARY

*Recusatio* as means for exercising the right for freedom of speech  
in Vergil and Horace

By George Ch. Paraskeviotis, *Ass. Professor*  
*Democritus University of Thrace*

This study is concerned with the literary trope of *recusatio* and the way in which it is used by Vergil and Horace. Its main goal is to indicate how the political power (i.e. the power of the state) made strong efforts to persuade or even to force these Augustan poets to praise the emperor and its principate, thereby limiting the freedom of their speech and how they managed to react through the literary trope of *recusatio*. It is argued that *recusatio* along with the poetological preferences of the poets reveals their indirect reaction to the political power, which constantly and by all means tries to limit their *libertas*, maintaining at the same time a balance between in the relationship of the patron with the poet(s).